

РОЗДІЛ II

Соціальна філософія та філософія історії

УДК 101.1:316 +930.1:1

Юрій Василенко,
Оксана Сільвестрова

Парадигми смислово-знакових систем в історіософії

У статті здійснено спробу в історіософському контексті розкрити основне значення символічно-знакових систем у духовній культурі людства через їх історіософський аналіз.

Ключові слова: людина, символ, знак, образ, історіософія, культура, релігія, свідомість, світогляд, ретроспективність, абстрагування, узагальнення, метод, істина, заблудження, модель.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне й майбутнє розуміння історії людства так чи інакше відображається через минуле. Саме історична пам'ять своєрідно транслюється не лише через матеріально-духовні відносини, а й через символічно-знакові системи та відображається в історіософському досвіді попередніх поколінь, що сприяє формуванню світоглядних орієнтацій людини щодо власного розуміння історії та культури. Саме соціальна пам'ять тут виступає не лише сферою інтелектуально-духовної спадщини, але так чи інакше пов'язується зі способами зрозуміти зашифровані значення в символах, знаках, емблемах та образах, створених людиною в різних конкретних історичних ситуаціях, де у «втаємниченості» форм відбито особливості, властиві тому чи тому народові.

З огляду на це, проблема символів і знаків, у найширшому розумінні цього слова, – одна із ключових, де своєрідно відображаються відносини між «Я» та речами, явищами, ідеями тощо, розкриваються закони взаємозв'язку матеріального світу з різними сферами духовності. Фактично мова символів і знаків стала вселюдським надбанням, дійсною для всіх часів і народів. «Те що знизу, є подібним тому, що вгорі». Проте для нас, на відміну від представників минулого, розуміння більшості символічних систем досить спрощене, а розшифрування їх часто стає незрозумілим і складним. А зацікавленість у сучасному світі символами виступає своєрідним показником духовних потреб людини, спроб «вирватися» з лещат буденності, у якій ми всі перебуваємо.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. У численних публікаціях на цю тему трапляються непорозуміння, пов'язані з багатозначністю зазначених термінів, а також із використанням їх в останній період. Але при цьому варто зазначити: якою б не була природа походження символів, знаків, емблем та образів, у сучасних дослідженнях, хай і неповною мірою, здійснена їх така систематизація: 1. Символи стародавніх культур (Єгипет, Шумер, Індія, Китай, Африка, доколумбова Америка). 2. Символіка чисел. 3. Геометричні символи. 4. Символи-образи. 5. Символи-поняття. 6. Міфологічні символи. 7. Релігійна символіка. 8. Символіка містичних орденів. 9. Символіка часу. 10. Природна символіка. 11. Символізм карт, схем тощо.

Відомо, що термін «символ» та похідні від нього поняття пов'язані з грецьким дієсловом у значенні «з'єдную», «стикаю», «порівнюю». В етимології звернуто увагу на потребу поєднання двох планів дійсності. Фактично це є своєрідною ареною «зустрічі» відомих конструкцій із можливим «предметом» цієї ж свідомості. У зв'язку з тим, що термін «символ» має багато значень, то його співвідносять із поняттями «знак», «алегорія», «утілення», «метафора», «емблема» тощо. При цьому

він пов'язується з методом пізнання соціально-історичної конструкції, і вони виступають як відносно ціле. Окрім мистецтва та релігії, термін «символ» використовують у науці (зокрема в логіці та математиці), в усіх моментах пізнання об'єктивної дійсності. Фактично він є об'єктивним відображенням дійсності, «грою» думки та формою відсторонення від об'єктивного пізнання світу [8, с. 607–608].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів досліджень. У процесі розвитку людство постійно зустрічається з парадоксом часу: чим далі воно відходить від минулого, його розуміння, образи, символи та знаки стають нам ближчими, хоча часто незрозумілі. Це стосується не лише людей, але і їхнього розуміння свого часу. У цих умовах досконалість образного відображення часу через історіософське його відображення конче передбачає їх співвідношення із чимось іншим. Як справедливо зазначав Б. Спіноза, ми постійно будемо називати людей більш чи менш досконалими, дивлячися на те, якою мірою наближаються вони до цього зразка (наперед накресленому нам зразку людської природи) [6, с. 523–524]. Фактично будь-який символ чи знак передбачає певну історіософську ієрархію цінностей конкретного регіону. Саме цей зразок і може поступово ставати нормативним: реальним чи надуманим, у якому є певний примус до наслідування. Усе є тим, що ми називаємо «зразком», що безпосередньо відповідає намірам людини в конкретно-історичних умовах, коли «векторні» норми ніби розкривають шлях до розуміння майбутнього та його «досконалості». Саме в цих умовах ця «досконалість» символів і знаків розуміється по-різному.

За допомогою символів і знаків людина прагне своєрідно упорядкувати світ і спростити мислення, щоб відчувати певний комфорт. Але у зв'язку з тим, що символи часто мають тенденцію до закоstenіння та відставання від соціальних змін, то вони сприяють перекрученню дійсності, перетворюючись у традицію. Саме тут ірраціональність та емоційність виходять на перше місце й не пов'язуються з логікою. Зрозуміло, що техніка дослідження пропагуючих символів і знаків різна (засоби масової інформації, телебачення, карні кодекси, художньо-релігійні зразки, державно-політична атрибутика тощо) має так чи інакше проявлятися в ідеології свого часу.

Фактично ми знову повертаємося до того, що час від часу старі ідеї ніби народжуються чи повертаються знову, але в кожному подібному відкритті проявляються інші невідомі нам риси.

Викликає подив, наскільки подібними були образи й символи різних епох, що так чи інакше хвилювали людський розум і до якої міри вони розрізнялися в їх тлумаченні. Сукупність останніх і відображається в ступенях та формах історичної культури, а їх зміни в часі – еволюційними процесами в тісному зв'язку з історичними явищами суспільства загалом. Саме символи та образи як елементи історичної ментальності виконують різні функції залежно від потреб суспільно-економічного розвитку. Фактично менталітет виступає тут дещо спрощеною сукупністю символів, які необхідно функціонують у кожній конкретній культурно-історичній епосі й своєрідно закріплюються у свідомості людей у процесі спілкування через постійне повторення. Ці символи (поняття, образи, знаки тощо) на повсякденному рівні слугують онтологічним («Що це?») і функціональним («Як і навіщо це?») поясненням, способом вираження знань про світ та людину в ньому. Ідентичність менталітету серед його носіїв зумовлена загальними суспільно-історичними умовами, у яких формується свідомість людей і проявляється здатність наділяти одним і тим самим значенням однорідні явища об'єктивного й суб'єктивного світу, тобто тотожним образом їх інтерпретувати та виражати одним і тим самим символом [1, с. 3–4].

Аналізуючи ті чи ті питання духовності Стародавнього світу, варто зазначити, що вона стала «душею» його культури й багато в чому вплинула на цивілізацію Заходу та Сходу. Саме філософія в різних аспектах проявлялась як елемент формування духовних цінностей: мистецтва й релігії, етики й естетики, права й політики, науки й педагогіки тощо. Духовність Сходу мала в собі звернення до буття особи, її самосвідомості, самовдосконалення через відхід від матеріального світу, що не могло не відбитися на образах світу, способах його освоєння, а отже, і на її символах.

Духовна цивілізація Заходу була більшою мірою відкритою до змін, пошуків істини в різних напрямках: релігійному, інтелектуальному, практичному [7, с. 142]. Одним із найбільш важливих елементів сфери морального досвіду, що виразився в християнській культурі, було відчуття сліпоти людських діянь, яка була закладена в самі дії людини. Людські дії, а значить, їх образи та символи не могли плануватися для досягнення своїх цілей, вони обґрунтовувалися безпосередніми, але сліпими бажаннями. Бажання – це не приручення «коня» платонівських метафор, а істота, що закусила вудила й нестримно несеться до вродженого, первородного гріха, який притаманний людській приро-

ді [4, с. 46–47]. Саме ця ідея була покладена в основу середньовічних історично-релігійних образів та символів. Лише досягнувши їх, ми можемо зрозуміти сутність концепції людини, світу й Бога. Це: 1. Ідея триєдності Бога як Творця, Спасителя і Святого Духу. 2. Ідея посмертної віддяки й божевітного милосердя. 3. Ідея апокаліптичного завершення людської історії. Зрозуміло, що всі ці теоретичні позиції в конкретній ситуації подавалися через різноманітні образи, символи, знаки.

Будь-яка подібна ілюзія формується на основі віри в її найширшому визначенні й має в собі винятково ірраціональну природу, що не завжди збігається з раціональними судженнями та уявленнями й не формується з них. Однак вона виступає з них, не будучи винятковим продуктом нічим не стриманої уяви. Саме тут важко розділити фантазії і фантазмагорії божевільного. Дуже часто достатньо лише невеликого зниження рівня інтелекту, щоб визволити цей світ ілюзій, надавши йому зовнішньої привабливості. Зрозуміло, що символ може мати абстрактний характер, і часом другорядні події світової історії надихаються вкрай похмурим символізмом. Це відкриває можливість «кінверсної пастки», коли похмурими образами формується здатність до крайнощів у розумінні символів.

Саме ця обставина дає змогу розглядати історіософське розуміння світу та людини в ньому як своєрідне моделювання, як спосіб вичленування універсальної сутності світу, що приховується за багатообразністю емпіричної дійсності. Уже в стародавні часи були відомі дві основні типи подібних моделей: 1) модель, що безпосередньо була пов'язана з діяльністю релігійних майстрів, художників, ремісників; 2) модель як наочне зображення уявлень про внутрішньо-духовні відносини та зв'язки об'єкта, що вивчається, але без особливих претензій на вичерпність істини. Переважно цей тип моделей був пов'язаний з евристикою. І якщо перша модель будувалася наочно, наприклад будинок, то друга характеризувалася як зображення картини. Саме другу модель і використовували для характеристики будови Всесвіту. Уже Гомер і Гесіод характеризували будову Землі як площинного кола, що омивається безмежними океанами. Над ними розміщена напівсфера світла, зроблена з твердого, але прозорого матеріалу. Під Землею на такій самій відстані розміщена напівсфера темряви (Тартар), фактично це безодня в глибині Землі, яка оточена мідними стінами та річкою. Саме тут перебувають Кронос, титани, Тітій, Тантал, Сізіф тощо.

Хоча із часом окремі фрагменти цієї картини зазнали модифікації (площина Земля-куля, що розташована у величезній порожній сфері тощо), однак фундаментальна ідея про кулеподібність Космосу була незмінною. Для того щоб включити в цю картину планети, Евдокс із Кніди у II ст. до н. е. сформулював ідею «включених одна в одну небесних сфер» (по одній для Місяця та Сонця і для кожної з відомих тоді планет: Кронос, Зевс, Арес, Афродіта. У латинському еквіваленті – Сатурн, Юпітер, Марс, Венера, Меркурій, досить часто до них включалися Сонце та Місяць). Сама ж космічна модель руху планет обґрунтовувалася масштабами відстані та рух її обертання (піфагорієць Філолай, Демокріт). При цьому піфагорійці, розробляючи уявлення про гармонію сфер, їх розташування, визначали за допомогою музичних інструментів, але з обов'язковим математичним обґрунтуванням (Евдокс, Аристарх, Птоломей). Окрім того, різноманітні моделі Космосу обов'язково пов'язувалися із чотирма вихідними елементами (вогонь, повітря, вода, земля), а пізніше – з античною атомістикою (Левкіпп, Демокріт, Епікур, Лукрецій Кар).

Окрім того, людина та її історія в усіх уявленнях про Космос і планети обов'язково включалися в цю загальну картину як необхідні складові частини. Так, у «Законах» Платона ми читаємо, що все виникло заради всього загалом, для того щоб здійснити притаманний життю цілого безмежного буття, і буття це виникає не заради тебе, а навпаки, ти – заради нього [5, с. 903].

Отже, не зупиняючися на інших характеристиках історіософських ідей античного символізму, можна зазначити, що в пошуках загальної основи антична думка сформулювала ідею кінцевого єдиного сутнього – Космосу. Хоча антитеза частини та цілого цим не знімалася, однак вона й не переростала в дуалізм початків буття. А космічний зв'язок людини, її початків та завершення, її доля складала одну з головних рис історизму цього періоду [1, с. 34–36].

Можна погодитися з тим, що віра без будь-якого символу краще віри завченої, як формула. При цьому «символ віри» проходить не лише через релігію, а й через філософію, яка вже не зможе обійтися без «символів віри». Пізніше увагу богословів та біблеїстів захопила робота М. Бубера «Два образи віри» зі спробами вгадати, що сказав Ісус (арамейською мовою) і що набуло іншого сенсу в грецькому тексті [2, с. 12]. Саме ця робота заставляє по-іншому думати, дослухатися до «незримого». Тому можна погодитися із твердженням Ф. Достоєвського, що він сам собі склав «символ віри», у якому все для нього було ясным і святим [3, с. 96].

Від того, як людина прагне розв'язати для себе «умоглядні» питання «символу віри», більшою мірою залежить успішність її досліджень та операцій з об'єктом, процесом, явищем. Але розуміння всього цього є можливим або на рівні буденного пізнання («кухонного мислення»), або на філософському рівні. Саме філософія сприяє розширенню людських обріїв емпіричного світовідчуття, а також розкриттю найбільш узагальнених аспектів розвитку природи, суспільства та людського мислення в їх загальнозакономірних зв'язках. Якою може бути корисна людина, яка знає всю математичну літературу, символи, знаки, формули тощо, але зовсім не розуміє «смаку» самої математики. Здебільшого кожен із нас прагне прямолінійності суджень: «або – або», «так – ні», «а все, що над тим, все воно від лукавого».

Подібні регулятивні уявлення стосовно символів і знаків в історіософії унеможливають проникнення в картину ретроспективності й перспективи, що ґрунтуються на теоретичній реконструкції історичного процесу. Саме здатність мислити діалектично й означає, що людина постійно «задає» історії запитання, які їй до цього не задавали, відшукує нові відповіді, проявляє здатність не відходити від «гострих», суперечливих питань, прагнучи зрозуміти їх сутність.

Бажання зрозуміти історію як сферу пам'яті конче призводить до спроб через «наріжний камінь» здійснити складний процес пізнання і самопізнання. У цій ситуації ідеально-образна структура, що своєрідно включає в себе вказівки на те чи те, відмінне від самого предмета чи явища, для яких воно виступає узагальненим і нерозгорнутим знаком. Як ідеальна конструкція конкретних речей, процесів символ та знак у приховано-наочній формі має в собі всі можливі прояви й перспективи для їх безмежного розгортання в думці людини, переходи від узагальнено-сміслових характеристик предмета чи явища до його конкретних виявів. Зразком логічно-точного розроблення символів може бути будь-яка логічна функція, що несе в собі закони свого розкладення в безмежний ряд більших чи менших близьких значень. Щодо мистецтва, то узагальнені назви («Лісова пісня», «Тіні забутих предків», «Дим», «Вишневий сад», «На дні» тощо), де за допомогою чуттєвих образів одночасно проявляється принцип «розкриття» дійсності в узагальненій формі.

Різні способи пошуків характеристик символічно-знакових систем у розвитку історичних явищ та зв'язків урешті-решт приводить до поглибленого вивчення і розуміння історіософських процесів. Саме наявність роздумів про предметно-історичний світ в усій його різноманітності виступає своєрідним містком уявлень по минулу та сучасну історію. У цій ситуації, розуміючи відмінності між поняттями «символ» і «знак», ми все ж розглядали їх у єдності. Якщо символ виступає ідейно-образною структурою і пов'язаний із відмінностями від предмета чи явища, то знак виступає матеріально-чуттєвим відтворенням предмета, події, дії, явища (де предмет чи явище використовується для набуття і передачі інформації чи знань). Зрозуміло, що кожна символічно-знакова система в кожній культурі проявляється через індивідуальність. Історіософське життя відображається за допомогою визначення належності до конкретно-цінних орієнтирів. Однак і тут формується духовна небезпека, коли усвідомлена індивідуальність символів і знаків «прагне» ще більшої індивідуальності. У цій ситуації уникнення однієї історіософської системи чи схеми неминуче призводить до пошуків іншої постійної схеми. При цьому потрібно враховувати й некритичні запозичення символів та знаків, що в інших умовах історичного процесу можуть виявитися протилежними щодо свого попереднього змісту.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Зрозуміло, що всю багатогранність символів і знаків вивчає не лише історіософія, а й інші науки. Розуміючи велике значення символів та знаків у процесі пізнання об'єктивної дійсності, потрібно враховувати, що їх досить часто використовують для виправдання тих чи тих процесів. Особливо це стосується проблем символізму як філософсько-естетичного й художнього явища. І ми не будемо розглядати це надзвичайно складне та різноманітне явище. Зрозуміло, що представники різних класів, соціальних груп чи станів мали й мають власні уявлення про свій суспільний лад та відображення його процесів у символічно-знаковій системі. Але при цьому слід враховувати й різні дефініції їх значення, і те, як людина пов'язана із соціально-економічними відносинами. Тому ми вважаємо, що єдиною реальною дефініцією відображення є «сутності самої справи», але це вже у своєму розгортанні не буде дефініція. Критична переоцінка символічно-знакових систем стосовно історії суспільства відбувається постійно. Кожне суспільство й людина постійно пов'язані з проблемою вибору, а отже, і з використанням символічно-знакових систем. І саме вибір цих матеріально-духовних цінностей виступає найскладнішим і найсуперечли-

вішим моментом життя. Зрозуміло, що вибір цей безмежний, але в ньому обов'язково виділяються два основних варіанти власного розуміння добра й зла, правди й неправди, прекрасного й потворного, свободи й несвободи тощо.

Джерела та література

1. Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма / М. А. Барг. – М. : Мысль, 1987. – 352 с.
2. Бубер М. Два образа веры : пер. с нем. [Электронный ресурс] / М. Бубер. – М. : Республика, 1995. – Режим доступа : <http://lib.ru/FILOSOF/BUBER/vera.txt>
3. Достоевский Ф. М. Н. Д. Фонвизиной. Конец января – 20-е числа февраля 1854. Омск. – Письма 1834–1881 [Электронный ресурс] / Ф. М. Достоевский // Достоевский Ф. М. Собр. соч. : в 15 т. Т. 15. – Л. : Наука, 1988–1996. – Режим доступа : <http://rvb.ru/dostoevski/01text/vol15/01text/383.html>
4. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории : автобиография : пер. с англ. / Р. Дж. Коллингвуд. – М. : Наука, 1980. – 485 с.
5. Платон. Законы / Платон. Собр. соч. : в 3 т., 4 кн. – М. : Мысль, 1970. – Т. 3, ч. 2. – 969 с. – Сер. : Филос. наследие.
6. Спиноза Б. Этика / Спиноза Б. Избр. произв. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1975. – Т. I. – 631 с.
7. Тойнби А. Дж. Постижение истории : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 731 с.
8. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 840 с.

Василенко Юрий, Сильвестрова Оксана. Парадигмы смыслово-знаковых систем в историософии. В статье осуществлена попытка в историософском контексте рассмотреть основное значение символично-знаковых систем в духовной культуре человечества путём их историософского анализа.

Ключевые слова: человек, символ, знак, образ, историософия, культура, религия, сознание, мировоззрение, ретроспективность, абстрагирование, обобщение, метод, истина, заблуждение, модель.

Vasylenko Yuriy, Silvestrova Oksana. Paradigms of Meaning-sign Systems in Historiosophy. The article is an attempt from the historiosophical point of view to learn the main meaning of symbolic-sign systems in the spiritual culture of humanity through their philosophical and historical analysis.

Key words: person, symbol, sign, image, historiosophy, culture, religion, consciousness, outlook, retrrospective-ness, abstracting, generalization, method, fact, delusion, model.

Стаття надійшла до редколегії
10.04.2013 р.

УДК 130.2

Валентин Дупак

Соціально-психологічні засади віртуальної реальності

Проаналізовано соціально-психологічні засади віртуальної реальності, зокрема такі особливості, як імерсивність, інтерактивність, інтенсивність, ілюстративність, інтуїтивність, а також важливі соціокультурні властивості ВР: вірогідність зорового сприйняття, роль симуляції та уяви. Зазначено, що з появою комп'ютерів і глобальних комп'ютерних мереж створюються принципово нові (на відміну від книги, газети, телебачення) методи людського спілкування, засвоєння знань та впливу на суспільну свідомість, що відкривають нові перспективи в наукових дослідженнях феномену віртуальної реальності.

Ключові слова: віртуальна реальність, імерсивність, інтерактивність, інтенсивність, ілюстративність, інтуїтивність, симуляція, віртуальна комунікація, Інтернет-комунікація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток інформаційних технологій вивів на передній план специфічно нову форму передачі, зберігання та відтворення даних, що пов'язана з використанням технологій віртуальної реальності (тут і надалі – ВР). Процес віртуалізації соціальних інститутів і вплив ВР на сучасну культуру суспільство сприймає досить неоднозначно. Пропонуючи розв'язання багатьох проблем, із якими суспільство було не в змозі впоратися в середині минулого століття, ВР привносить і низку спірних питань, що мають бути розв'язані. Вивчення впливу ВР на людину може виступити ефективною методологічною основою для досліджень у галузі людської психіки й змінених станів свідомості.